

ТЕОРІЯ МОВНОЇ НОРМИ: КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Проблема мовної норми – одна з найактуальніших і найскладніших проблем сучасної лінгвістичної науки. Їй присвячено значну кількість праць як українських (І. Білодід, С. Бибик, К. Городенська, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, Т. Коць, Г. Пашковська, М. Пилинський, О. Пономарів, В. Русанівський, О. Селіванова, Л. Струганець та ін.), так і зарубіжних (Г. Винокур, В. Виноградов, С. Виноградов, Б. Гавранек, Б. Головін, Й. Єрден, Л. Крисін, Л. Матезіус, Ф. Філін, Л. Щерба та ін.) дослідників. Проте є ще багато суперечливих і недостатньо вивчених питань.

Сьогодні теоретичні проблеми мовної норми досліджуються у різних лінгвістичних центрах. Цим терміном практично користуються в усіх підручниках із фонетики й граматики, у працях із лексикології, лексикографії, стилістики й орфографії, у словниках та в різних посібниках із культури мови.

Дослідження поняття мовної норми в українському мовознавстві з 60-х років дає змогу досить чітко окреслити лінгвальну та соціально-історичну сутність норми, виокремити її основні ознаки, найголовніші аспекти вивчення.

З огляду на сказане, виникає необхідність окреслити та схарактеризувати ознаки мовної норми, норми літературної мови, критерії виокремлення мовної норми та принципи їх застосування.

«Норма літературної мови – це реальний історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [9, 94].

М. Жовтобрюх, досліджуючи мову української преси, зазначає, що нормою є «...історично зумовлені, відносно стабільні реалізації мовної системи» [4, 11].

У Словнику української лінгвістики подається така дефініція «мовної норми»: 1) сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови та усвідомлюються мовцями як зразок суспільного спілкування; 2) правило зразкового та загальноусталеного використання мовних засобів у певний період розвитку літературної мови; 3) загальноприйнятий, закріплений у мові вжиток; 4) вживання рекомендоване граматиною, словником, довідником, підкріплене авторитетом відомих письменників та ін.; 5) використання мовних одиниць, зумовлене системою тієї чи тієї мови, на відміну від систем інших мов; 6) вживання мовних засобів, визначуване структурою мови; 7) історично усталений у певному мовному колективі вибір одного із функційних парадигмальних і синтагматичних варіантів мовного знака [5, 297–298]. Це визначення доповнюється в Енциклопедії української мови, в якій вказується на те, що мовною нормою є сукупність мовних засобів, які відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства [3, 420].

О. Селіванова характеризує мовну норму як «обрані в процесі комунікативної взаємодії з числа варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови й правила їхнього вживання)» [11, 368].

«Норма – це сукупність загальноновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі» [10, 20].

Мовна норма нерозривно пов'язана із колективом мовців, а на вищому щаблі – як норма літературної мови – з певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно [12, 7].

Г. Пашковська розглядає мовну норму у діяхронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), та в синхронії (змагаються між собою різні варіанти, які претендують стати однією нормою) [8, 5].

Конкретні мовні норми мають різну стійкість, міцність. Є норми, які в принципі не порушуються носіями мови. Стійкі норми зберігають стійкість мови. Однак мова живе і розвивається. Норма – історичне явище. Зміни у системі мови реалізуються у змінах норми.

В. Дорошевський виокремив дев'ять критеріїв «мовної правильності»: 1) формально-логічний; 2) національний; 3) естетичний; 4) географічний; 5) індивідуально-авторський; 6) історичний; 7) сценічний; 8) шкільний; 9) орфографічний [8].

М. Пилинський, у свою чергу, сформулював основні критерії літературної норми і принципи їх застосування. Це – 1) територіальний критерій (культурно-історичний); 2) критерій авто-

ритетних письменників; 3) критерій визнаних зразків; 4) критерій мовної традиції; 5) критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови; 6) критерій поширеності; 7) національний критерій; 8) формально-логічний критерій; 9) естетичний критерій [9, 103].

Проблема критеріїв нормативності, як бачимо, актуальна. Складність і строкатість критеріїв норми пояснюється насамперед складністю самої норми, неоднорідністю чинників, які її зумовлюють. На нашу думку, усі критерії нормативності не є абсолютними й однозначними, вони переплітаються між собою, змінюються й модифікуються залежно від типу норми. Усе це призводить, у свою чергу, до відсутності єдиної докладної класифікації лінгвістичних норм.

У зв'язку зі складністю й суперечливістю літературних норм та їх ознак цілком природним видається можливість існування багатьох різних класифікацій норм – залежно від того, що кладеться в основу їх поділу.

Так, М. Пилинський виокремив літературні норми на недиференційовані загальномовні норми, функціонально-стилістичні норми мови, функціонально-стилістичні норми мовлення та ситуативні стилістичні норми мовлення [9, 14].

Найрозповсюдженішою є класифікація за співвіднесеністю з рівнями мовної ієрархії. Згідно з нею структурно-мовні типи норм вирізняються у відповідності до наявних мовних рівнів. Проаналізуємо думки мовознавців щодо цієї класифікації.

Відомий мовознавець А. Загнітко у Словнику сучасної лінгвістики [5] виокремлює такі мовні норми:

Акцентуаційні норми (лат. *norma* – правило, лат. *accentus* – наголос) – норми, що визначають правильний словесний наголос [5, 298]. Попри напрацювання і кодифікацію акцентуаційних норм у повсякденній мовній практиці натрапляємо на чимало відхилень від них.

Норми граматичні – сукупність словотвірних (правил поєднання частин слова і створення нового слова за тією чи тією моделлю), морфологічних (правил побудови граматичних форм різних частин мови) і синтаксичних (правил побудови словосполучень і речень) [5, 298]. У подальшому нашому дослідженні аналізуватимемо граматичну норму у функційно-стильових різновидах сучасної української літературної мови.

Норми лексичні – усталені правила вибору слова з низки одиниць, близьких йому за значенням, а також використання слова в тих значеннях, які йому властиві в літературній мові [5, 299].

Норми морфологічні – норми, що регулюють добір варіантів морфологічної форми слова та варіантів сполучення з іншими словами [5, 300].

Норми синтаксичні – норми, що регулюють вибір варіантів побудови словосполучень і речень [5, 300].

Норми словотвірні – норми, що регулюють вибір морфем та афіксів, їхнє розташування і сполучення у складі слова [5, 300]. Окреслену класифікацію мовних норм візьмемо за основу у нашому дослідженні.

Б. Головін виокремлює норми вимови, наголосу, словотворення, морфологічні, синтаксичні норми [2, 4].

Досліджуючи нормативний аспект культури мови, С. Виноградов, у свою чергу, виокремив норми вимови й наголосу, лексико-фразеологічні, граматичні, орфографічні та пунктуаційні норми [1, 51].

С. Єрмоленко співвідносить норми мови з рівнями мовної структури й виділяє орфоепічні, орфографічні, словотвірні, лексичні, фразеологічні, граматичні та стилістичні норми [7, 420].

Норми літературної мови регулюють функціональне варіювання, вибір парадигматичних і синтагматичних варіантів на різних рівнях мовної структури. Відповідно Л. Струганець розрізняє такі структурно-мовні типи норм: 1) орфоепічні; 2) акцентуаційні; 3) лексичні; 4) словотвірні; 5) морфологічні; 6) синтаксичні; 7) стилістичні; 8) орфографічні; 9) пунктуаційні [12, 29].

О. Пономарів вилучив зі своєї класифікації правописні норми.

Культура мови, як стверджує А. Загнітко, утворює такі норми:

- лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності лексичної сполучуваності);
- граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми);
- стилістичні (доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідність ситуації спілкування);
- орфоепічні (вимова);
- орфографічні (написання) [5, 299].

У лінгвістиці на основі класифікації мовних норм за рівнями існує поділ норм за видами мовлення: норми писемної та усної форм мовлення; норми писемного мовлення; норми усного мовлення. До норм, загальних для усного й писемного мовлення, належать лексичні, словотвірні, граматичні та стилістичні норми.

Крім охарактеризованих класифікацій у сучасній лінгвістиці виокремлюють й інші типи мовних норм. Так, у Словнику сучасної лінгвістики [5] натрапляємо на норми диспозитивні та імперативні.

Норми диспозитивні (лат. *dispositus* – упорядкований, розподілений) – не суворо обов’язкові норми, що допускають варіанти – стилістично марковані / стилістично нейтральні [5, 299].

Норми імперативні (лат. *imperativus* – владний) – суворо обов’язкові норми, недотримання яких оцінюється як слабе володіння мовою. Так, наприклад, порушення норм відмінювання, дієвідмінювання або належності до граматичного роду, граматичного числа тощо [5, 299]. Граматичні норми, на нашу думку, належать до імперативних.

Рекомендовані норми набувають загальнонаціонального статусу і поширюються через освітні заклади, засоби масової інформації.

Отже, мовні норми відомі дослідники розрізняють за кількома принципами: за можливістю / неможливістю варіативності; за реалізованістю норми; за належністю до мовних рівнів; за віднесеністю до мови чи мовлення; за комунікативною спрямованістю тощо. Окреслені типології, на нашу думку, мають чимало спільного, певною мірою накладаються одна на одну.

Глибоке дослідження питання класифікації норм дозволить вирішити низку проблем, пов’язаних з іншими аспектами проблеми норми, воно й надалі потребує подальшого комплексного вивчення.

Список використаних джерел

1. Виноградов С.И. Нормативный и коммуникативно-прагматический аспекты культуры речи / С.И. Виноградов // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста : Хрестоматия. – Екатеринбург : Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральский государственный университет им. А.М. Горького», 2008. – С. 50–58.
2. Головін Б.Н. Основи культури мовлення / Б.Н. Головін. – М., 1980. – С. 4. В Москві книжка рос. Філолога видана українською??? І складається лише з ОДНІЄЇ сторінки???
3. Єрмоленко С.Я. Норма мовна / С.Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія. – Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420.
4. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / Жовтобрюх М.А. – Київ : Наукова думка, 1970. – 304 с.
5. Загнітко А.П. Словник української лінгвістики: аоняття і терміни : у 4 т. Т. 2 / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 350 с.
6. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т.А. Коць. – Київ : Логос, 2010. – 303 с.
7. Літературна норма і мовна практика : монографія / [Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А. та ін.]; за ред. С.Я. Єрмоленко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
8. Пашковська Г. Іван Нечуй-Левицький і норми української мови / за ред. Ю.Л. Мосенкіса / Г. Пашковська. – Київ; Умань : ПП Жовтий, 2009. – 112 с.
9. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль / Пилинський М.М. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
10. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови / Пономарів О.Д. – Київ : Либідь, 1992. – 248 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Селіванова О.О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
12. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття / Струганець Л.В. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

Анотація. Одним із найбільш складних і багатоаспектних явищ сучасного мовознавства є мовна норма. Встановлення основних типів і видів літературних норм є дуже важливим завданням як з теоретичного, так і з практичного погляду. У статті окреслено та схарактеризовано ознаки мовної норми та норми літературної мови, а також критерії виокремлення мовної норми та принципи їх застосування.

Ключові слова: норма, мовна норма, ознаки мовної норми, класифікація мовних норм, критерії нормативності, принципи та застосування.

Summary. Language norm is considered to be one of the most complex and multidimensional phenomena of modern linguistics. Defining of the main types and kinds of literary norms is a vital theoretical and practical task. The article characterizes the peculiarities of language norm and literary language norm, as well as the criteria for distinguishing the language norm and the principles of their application.

The problem of the language norm has always been in centre of modern linguistic science. It has been investigated by a significant number of Ukrainian linguists (I. Bilodid, S. Bibik, K. Horodenska, S. Yermolenko, M. Zhovtotbriukh, T. Kots, H. Pashkovska, M. Pylynskyi, O. Ponomaryov, V. Rusanivskyi, O. Selivanova, L. Sturhanets, etc.) and foreign researchers (H. Vynokur, V. Vynohradov, S. Vynohradov, B. Havranek, B. Holovin, Y. Yerden, L. Krysin, L. Matezius, F. Filin, L. Shcherba and others). However, there are still many controversial questions on the problem.

Nowadays theoretical problems of language norm are investigated in various linguistic centres. This term is practically used in all textbooks on phonetics and grammar, in works on lexicology, lexicography, stylistics and spelling, in dictionaries and books on language culture.

The study of the notion of the language norm in Ukrainian linguistics since 1960s makes it possible to define the lingual and socio-historical essence of the norm, its main features, criteria and vital aspects of investigation.

The problem of the normativity criteria is an actual one. The complexity and variability of the criteria of the norm can be explained by the complexity of the norm itself and the heterogeneity of the factors determining it. The author proves that all the criteria of normativity are not absolute and monosemantic, they vary and modify depending on the norm type. These factors promote the absence of a single detailed classification of linguistic norms. Due to the complexity and contradictory nature of literary norms and their features, it is quite natural that many different classifications of norms exist.

Key words: norm, language norm, features of language norm, classification of language norms, criteria of normativity, principles and application.

Отримано: 31 липня 2017 р.

УДК 811.161.2'373.611

Т. Є. Гуцуляк

ВПЛИВ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЧИННИКІВ НА ОБРАЗНО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТНОНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основоцентричний напрям вивчення словотвірних процесів, представлений в українському мовознавстві працями І. І. Ковалика, В. В. Грещука, З. О. Валюх, Є. А. Карпіловської, Р. О. Бачкура, І. Ф. Джочки, Н. М. Пославської та інших, дає змогу виокремити ключові одиниці словотвірної бази української мови в межах різних лексико-граматичних класів слів як у діахронії, так і в синхронії, їхню здатність формувати словотвірні парадигми чи гнізда, – що в певний спосіб відображає особливості мовної картини світу українців. Похідна лексика, за словами Є. А. Карпіловської, завдяки спеціалізованим формальним показникам категоризації (словотвірний формант) та специфікації (твірна основа) певного поняття становить живодакий ґрунт для виявлення тенденцій та способів сучасного україномовного номінування світу, його «ословлення» [12, 161].

Аналіз комплексних словотвірних утворень та дериваційних процесів, пов'язаних з появою інновацій, дає підстави мовознавцям виокремити низку власне мовних та позамовних чинників, що допомагають встановити базові твірні одиниці та їхні дериваційні потенції. Однією з найважливіших ознак, що визначає словотвірну спроможність мотиватора, є його **семантичний потенціал**, а саме «актуальна для певного соціуму семантика слова, здатна забезпечити широке коло уявлень й асоціацій у картині світу» [20, 15]. Не менш вирішальну роль відіграють 1) формальна структура твірної одиниці, її частиномовні особливості; 2) активність та сфери функціонування в мові та мовленні; специфіка синтагматичних зв'язків і стилістичне забарвлення мотиватора; 3) його походження та ін. [Див.: 4, 7, 20]. Вагомим позамовним чинником, який впливає на появу похідної одиниці, є, на думку Т. І. Вендіної, «духовне начало, ті етнокультурні імперативи», що призводять до актуалізації внутрішньої форми слова [5, 10].

Сучасні дериватологи, беручи до уваги концепцію синтаксичної природи словотворення (праці Є. Куриловича, Є. Л. Гінзбурга, О. С. Кубрякової та ін.), положення функціонально-комунікативного підходу до виникнення нового слова на базі висловлення (праці Н. Д. Арутюн-вої, І. С. Торопцева та ін.), пропонують виводити смислову основу словотвірного акту із пропозиційної (предикативної) структури, компонентами якої є твірна й похідна одиниці [24, 173]. При цьому М. М. Яценецька вважає, що «похідне слово співвідноситься не з певним реченням чи